

ЮВІЛЕЇ

*Володимир Половець,
Анатолій Тимошенко*

•

ГРИГОРІЙ ПАВЛОВИЧ ГАЛАГАН

(1819-1888 рр.)

(до 180-річчя від дня народження)

15 серпня 1999 року виповнюється 180 літ від дня народження визначного земця, громадського та державного діяча Григорія Павловича Галагана. Народився він на Чернігівщині, в Сокиринцях, у родині прямих предків Гната Івановича Галагана - прилуцького козацького полковника, який у 1739 році передав свою посаду сину, котрий займав її до 1763 року. Батько Григорія Галагана - Павло, був людиною освіченою, працював у Міністерстві закордонних справ, захоплювався архітектурою та малюванням. У 21 рік він одружився з графинєю Катериною Чудович і став господарем родового маєтку в Сокиринцях, розбив там прекрасний парк, побудував новий палац.¹

У батьків Григорія довго не було дітей і, коли нарешті народився син, вони, за народним повір'ям, взяли за кума першу-ліпшу людину, яка зустрілася батькові на перехресті доріг Сокиринці-Ромни-Прилуки. Там опісля, шануючи пам'ять свого земляка, вдячні сокиринчани поставили великого дубового хреста.² З дитячих років Григорій виховувався на українських традиціях, які шанувалися в родині Галаганів. Він любив поезію, народні пісні, збирав і записував фольклорні сюжети і вже в дорослому віці видав збірку українських народних пісень.

Доказом його захопності в українську народну творчість була турбота про талановитого кобзаря Остапа Вересая, майстерність гри якого Григорій Павлович широко популяризував в Україні та Росії, а разом з ним і всіх українських кобзарів.

У 1873 році Остап Вересай виступав у Києві на засіданні Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, головою якого був Григорій Павлович Галаган, і де відомий український композитор М. В. Лисенко зробив доповідь про виняткові здібності виконавця та особливості виконуваних ним пісень і дум, схарактеризував великі музикальні можливості українських народних інструментів - кобзи та ліри.³

Виховання у сім'ї на кращих українських традиціях допомогло Григорію Павловичу пізнати життя простих людей, полюбити національні обряди, народну старовину. Він любив носити український національний одяг, про що свідчить його фотографія в 25-річному віці, що висіла у будинку Галаганів

до жовтневих днів 1917 року.⁴ На ґрунті національно-свідомого виховання формувалася і демократична вдача Григорія Галагана. Професор А. Чубинський, підкреслюючи цю рису характеру, писав: "Глибокий, послідовний і повний доброзичливості демократизм являється однією з рис особи Григорія Павловича. Заможний землевласник, нащадок старого дворянського роду, він був захисником інтересів не свого класу, а інтересів народної маси".⁵

Неабияку роль у формуванні поглядів на життя, наукових інтересів та загальної підготовки молодого допитливого провінціала відіграв ад'юнкт математики Санкт-Петербурзького університету В. Ф. Чижев, який готував 16-річного юнака до вступу в цей же університет. Для Галагана він був не лише наставником, котрий давав знання; вчений збагачував і піднімав його духовний розвиток, формував найкращі людські риси, засуджував те, що, на його думку, не співпадало з поняттям людської гідності. Пізніше Григорій Павлович скаже, що своїм моральним становленням він зобов'язаний також і своєму наставникові.

Ще у студентські роки Григорій зрозумів, що його інтереси лежать у державній та практичній громадській діяльності і основне його покликання - бути корисним суспільству. Після закінчення курсу навчання в Санкт-Петербурзі у 1840 році він повертається на Чернігівщину і розпочинає службову діяльність. З 6 вересня 1841 року вступає на посаду секретаря Городнянської повітової палати державного майна, а з грудня 1843 року - секретаря Чернігівської губернської палати державного майна. У наступному році Григорій Павлович отримує чин колезького секретаря, після чого впродовж трьох років обирається предводителем дворянства Борзенського повіту. Заслуживши наступний чин титулярного радника, він з 1852 року призначається совісним суддею (судити по совісті людей відповідного стану - В. П.) Чернігівської губернії. Одночасно він призначається почесним попечителем Чернігівської губернської гімназії і пробув ним до серпня 1860 року. З листопада 1858 року Григорій Павлович - колезький асесор, а з березня 1860 року - надвірний радник.⁶ Стислий перелік службових посад (до реформи 1861 року) свідчить, що Григорій Павлович довго не затримувався на одному місці і прагнув набути якомога більше навиків та досвіду державної і громадської діяльності. Сучасники стверджують, що всі свої службові справи Галаган влаштовував з таким розрахунком, щоб з часом при належних обставинах стати гетьманом Малоросії.⁷ Ця цікава для дослідників думка не знаходить підтвердження у багатій архівній спадщині Григорія Галагана.

Напередодні скасування кріпацтва у своєму щоденнику він пише: "головна мета мого життя має буги допомога бідному, темному народові, який не бере ніякої участі у справах державних. Не знає про існування законів, та вони йому й не потрібні. А ми, дворяне, варвари, розпути, егоїсти...".⁸ З 1863 року Григорій Павлович став віце-президентом Комітету по влаштуванню селянського життя у Південно-Західному краї, а з 1865 року розпочалася його активна земська діяльність, яку він продовжував все життя.

Час, коли жив і працював Г. П. Галаган, був не лише епохою поживлення національного руху та утвердження національних ідей і пріоритетів, але й сполохом запровадження нових відносин в економічному і культурному житті. Розвиток буржуазних відносин в Європі не міг обминути і Росію. Правлячі кола імперії розуміли необхідність перетворень, які б попередили внутрішню визрівання кризи. Розуміли їх необхідність і ліберально-демократичні сили. Кожна з них підходила до справи зі своїх позицій і залишила в джерелах та монографічній літературі немало оцінок як проєктів, так і самої реформи.

18 травня 1858 року на ім'я чернігівського губернатора К. П. Шабельського

надійшло розпорядження міністра внутрішніх справ про відкриття у Чернігові Комітету для складання проекту Положення про поліпшення та влаштування побуту поміщицьких селян. 22 липня 1858 року такий Комітет було створено. Він складався з двох комісій: редакційної, до складу якої входили А. Бакуринський, Г. Галаган, В. Дунін-Барковський, А. Шокорський та підготовчої - П. Васильчиков, В. Повисоцький, М. Скарпинський, В. Туманський та інші.⁹ Комітет діяв до 22 лютого 1859 року і за весь час було проведено 69 засідань, на яких розглядався стан дворянських маєтностей, обговорювався проект положення про селян Чернігівської губернії, що мали вийти з кріпосної залежності. Обговорення відбувалося бурхливо, бо склад Комітету був неоднорідним. Поміщики-ліберали на чолі з Григорієм Павловичем пропонували наділити селян землею, але більшість членів Комітету була проти. Представники дрібнопомісного дворянства, господарства яких носили натуральний характер, взагалі виступали проти будь-яких реформ.

У матеріалах Комісії збереглося декілька промов Г. Галагана, в яких він з міркуванням державного діяча ґрунтовно доводив необхідність поліпшення селянського життя. Ключовим на той час було питання про викуп селянських садиб. Він розумів необхідність цього кроку, але водночас розмірковував над тим, чи не погіршить це становище поміщиків. На той час Г. Галаган був великим землевласником: 21 тис. десятин землі в Чернігівській і Полтавській губерніях, понад 4 тис. душ селян, два маєтки, суконна фабрика, 4 винокурних і селітрений заводи, великий кам'яний будинок у Києві та інше.¹⁰ Як людина щира і високоморальна, він шукав синтезу інтересів різних категорій населення, стверджуючи ідею самопожертви в ім'я розвитку та процвітання рідного краю.

Щоб вирішити поставлене питання найменш болючим шляхом, Г. Галаган вважав, що селянам має бути надано право спадкового користування садибою з пригороженою до неї землею. За таке користування селянин до оцінювання садиби не несе ніяких повинностей. Селянам має надаватися юридичне право на садибу, тобто викуп її у поміщика за встановлену суму. Ціна садиби повинна встановлюватися комісією, яка складалася б як з представників дворян, так і селян. Садиби викупляються у приватну, а не у суспільну власність.¹¹ Отож як член Комісії, він стояв на позиціях викупу садиби селянином, причому наголошував, що господар вклав багато праці у її побудову і тому необхідно, наскільки це можливо, признати власністю селянина результати його затрат. Відстоюючи таку точку зору, група членів Комітету на чолі з Г. Галаганом (до неї входили В. Тарновський, А. Лизогуб, М. Волжин, М. Судієнко, А. Шокорський та ін.) внесла пропозицію обговорити питання про негайний викуп земель селянами на окремому засіданні. Так, М. Судієнко підкреслював, що викуп установлених земельних ділянок буде корисним для поміщиків, оскільки надасть їм кошти для ведення господарства на найманій праці. Селянам же викуп принесе незалежність і ліквідує повинність.¹² Ці слова відображали особливу позицію галаганівської групи членів Комітету. Вона полягала в тому, що ліквідація старого економічного розвитку суспільства і створення буржуазних відносин та необхідної для цього найманої робочої сили становили нагальну потребу завершення промислового перевороту в Росії. Враховувалися при цьому й інтереси селянства. В. Тарновський підкреслював, що гріх оббирати людей, "яких ми довели до злиднів та морального приниження".¹³

Гарячі дебати відбувалися в Комітеті при обговоренні питання про ціну присадибної ділянки. У залежності від місцезрештування садиби ціна землі поділялася на чотири розряди. По кожному з них у Г. Галагана була своя

окрема точка зору, яку він просив занотувати до протоколу засідань. До першого розряду відносилися села, в яких проживало до 1 тис. душ та хутори - всі члени Комітету голосували за ціну землі 20 коп./саж. кв., а Г. Галаган - 5 коп. До другого - села, розташовані на торгових дорогах, і в містечках з населенням понад 1 тис. душ - всі члени голосували за 25 коп./саж. кв., а Г. Галаган - 7,5 коп. До третього - села, розташовані на відстані 10 і більше верст від промислових містечок, фабричних слобідок і річок, - всі голосували за 30 коп./саж. кв., а Г. Галаган - 7,5 коп. До четвертого - землі, розташовані в промислових, торгових містечках, фабричних слобідках, біля річок, - всі голосували за 35 коп./саж. кв., а Г. Галаган - 15 коп.¹⁴ [Свої дії Григорій Павлович пояснював тим, що своїми попередніми рішеннями Комітет надав право поміщикам, якщо вони визнають установлену ціну низькою, звертатися з проханням про її підвищення, у той час, коли селянам такого права не надавалося. "Дайте селянам право заперечення, - говорив він, - і я зрозумію ціну навіть завищену, а без такого права вся цінова політика для мене рішуче незрозуміла".¹⁵ При голосуванні, з ціною, запропонованою Г. Галаганом, погодився лише В. Тарновський, а прийнята кінцева ціна по чотирьох розрядах була такою: 20, 25, 30 і 35 коп. за саж. кв.¹⁶ 22 лютого 1859 року Комітет склав свої повноваження. Результатом його роботи був "Проект положення про поліпшення побуту поміщицьких селян Чернігівської губернії".

Для попереднього розгляду проектів, що надходили до Міністерства внутрішніх справ від губерній, у Санкт-Петербурзі була створена Редакційна комісія по узагальненню пропозицій. Царський уряд звернувся до людей, які б володіли проблемою реформи і були корисними. Від Чернігівського Комітету такими були визнані Г. Галаган та В. Тарновський, як найбільш обізнані з числа ліберальних поміщиків. За їх участю і був вироблений варіант реформи, знаний як "Положення 19 лютого 1861 року". У Чернігові "Положення" було оголошено 9 березня, а 16 березня 1861 року - відкривалося Губернське по селянських справах присутствіє, якому передавалися обов'язки вищого нагляду за здійсненням реформи. Г. П. Галаган був призначений членом Губернського присутствія, що було не досить люб'язно зустрінуте місцевим дворянством, котре знало його як крайнього ліберала. Як згадують сучасники, він з великим задоволенням працював у Присутствії, рішуче боровся зі всілякими спробами окремих осіб обійти закон. Для цього Г. Галаган робив письмові роз'яснення для чиновників Губернського присутствія про те, як слід трактувати незрозумілі місця із "Положення 19 лютого 1861 року".

Демократизмом та любов'ю до народної справи була пронизана його праця на ниві української кооперації. П. Васильківський писав: "ще з молодих років, добре дослідивши господарський побут, Г. Галаган пізніше зробився одним із піонерів у справі розвитку сільського кредиту в Росії. З великим задоволенням можна сказати, що Галаган одним з перших посіяв зерно кооперативної думки і дуже пильно оберігав його од ворогів, доки це зерно не зійшло та не дало дужої стеблини. Галаган виховав ідею націоналізації (українізації) кредиту".¹⁷ У післяреформений період в Російській імперії йшов процес запровадження капіталістичних відносин у народне господарство. Селянам потрібно було шукати форми виживання та поліпшення добробуту в новій системі економічних стосунків. Дрібні товаровиробники, не маючи можливості користуватися банківськими позиками, шукали вихід в об'єднанні як засобі забезпечення себе необхідними коштами. Велике значення для селян Прилуцького повіту мало відкрите Григорієм Павловичем 20 січня 1872 року ощадно-позичкове товариство, до якого спочатку входило 16 осіб, а дія його розповсюджувалася на три волості, при встановлених паях в 650 крб.¹⁸ Із

записки М. Лансдорф-Галаган до членів ощадно-позичкового товариства у зв'язку з його 25-річчям дізнаємося, що для влаштування цієї справи Г. Галаган виділив 3000 крб. і великий кам'яний будинок, маючи за мету прискорити успішний розвиток добробуту сокиринських кооператорів.¹⁹ Серед ділових паперів товариства збереглася книга протоколів засідань, де вміщені інструкції для правління, підписи Г. Галагана як почесного попечителя, а на початку 1874 року як голови ради товариства, що зобов'язувало його щомісяця перевіряти книги, документи та касу. Члени товариства, - йдеться далі в записці, - поважали Григорія Павловича, вірили кожному його слову. Дякуючи його порадам, товариство виросло за рахунок залучення нових вкладників. Правління товариства постійно зверталось до ради у письмовій формі зі звітом, доповідями чи окремими питаннями щодо практичних завдань. Рада у свою чергу зверталася до Міністерства фінансів або до Санкт-Петербурзького відділення сільських позичково-ощадних і промислових товариств за допомогою та рекомендаціями.

У 1874 році Григорій Павлович випрохав кредит Сокиринському товариству від Державного банку на 5 тис. крб., який наступного року збільшився до 15 тис. крб., а в 1881 - до 20 тис. крб., у 1882 - до 60 тис. крб.²⁰ Про розвиток товариства свідчать дані про прибуток та фінансове господарство взагалі. На 14 травня 1872 року баланс товариства становив 4080 крб., у тому числі оборотний капітал - 3614 крб., запасний - 55 крб. Вклади членів товариства нараховували 260 крб., а процент на позики - 150 крб. Про успішний розвиток товариства упродовж наступних років свідчить той факт, що в 1899 році сфера його впливу поширювалася на 22 населених пункти з майже 34-тисячним населенням. На той час до складу товариства входило вже 960 членів, причому тільки у зазначений рік до нього вступило 46 осіб, а пайовий капітал становив понад 46 тис. крб. Грошові вклади товариства становили понад 48 тис. крб., у тому числі від чотирьох членів товариства - 645 крб., від 116 осіб не членів товариства - 7524 крб., від установ - 1875 крб. Запасний капітал товариства складав 20445 крб., у тому числі 1645 крб. готівкою і 188000 крб. у цінних паперах. Упродовж року позика видавалася всім 960 членам товариства, що свідчить про високий рівень організаційної роботи серед пайовиків. Таке становище пояснювалося, перш за все, постійним контролем за роботою товариства з боку Григорія Павловича, турботою про те, щоб у правління обиралися люди, віддані кооперативній справі. Як згадував М. Марковський, "через 10 років після заснування Сокиринського товариства Г. Галагана було призначено Головою державної комісії при Міністерстві фінансів".²¹

Ставши захисником кредитної кооперації всієї держави, Григорій Павлович ніколи не забував про своє товариство. Він завжди сприймав близько до серця всі негаразди в його роботі й постійно стежив за тим, щоб в товаристві не було зловживань, щоб кожен його спілчанець дотримувався статутних вимог. Дослідження свідчать, що в товаристві широко застосовувалося стягнення за прострочені позики. Через 25 років після відкриття у головній прибутковій книзі товариства була зазначена сума в 128844 крб., а у витратній - 46628 крб. Щорічно з рахунків прибутку переводилося понад 600 крб. у запасний капітал, а в пайові внески з чистого прибутку - близько 20 крб. Всі обігові кошти в перерахунках становили близько 700 крб.²² Аналіз статистичних матеріалів засвідчує, що за роки свого існування Сокиринське кооперативне товариство настільки зросло за кількістю членів та обсягом фінансово-господарської діяльності, що, перетворившись у крупний осередок підтримки селянських господарств, активно сприяло розвиткові капіталістичних відносин

на селі. У цьому була велика заслуга Григорія Павловича - Голови державної комісії у справах кредитної кооперації при Міністерстві фінансів.

Скасування кріпосного права, як відомо, поклало початок буржуазним перетворенням і викликало необхідні зміни в усій політичній, державній і правовій системі. Не маючи можливості "управляти по-старому", царський уряд, щоб пристосувати старий самодержавно-поліцейський лад до вимог капіталістичного розвитку, впродовж 60-70-х років провів ряд буржуазних реформ, які охопили всі головні сторони життя країни. Відповідно до Положення про губернські і повітові земські установи від 1 січня 1864 року проводилася земська реформа. Як органи місцевого самоврядування створювалися земські установи: губернські і повітові земські збори та губернські й повітові земські управи.

У Чернігівській губернії земські установи почали запроваджуватися з 1865 року. Захопившись новою ідеєю та можливостями, які надавала нова форма організації місцевого самоврядування, Григорій Галаган поринув у земську діяльність. Тут його цікавило все: і вибори земських гласних, і ставлення до земства населення, і позиція дворянства щодо місцевого населення та організації самоврядування тощо.

Перші збори по виборах гласних до губернських земських установ, у яких взяв участь Г. Галаган, відбулися у м. Козельці 19-20 квітня 1865 р. Прибувши на зібрання, Григорій Павлович побачив безпорадність та розгубленість місцевих дворян перед їх майбутньою передвиборною боротьбою з козаками. Оцінивши ситуацію, він запропонував дворянам самим зробити перший крок до зближення з "представниками сільських громад" і особисто взявся за організацію і проведення зборів. А коли після обговорення всіх процедурних питань розпочалися вибори, то козаки, а потім і дворяни першою назвали кандидатуру Григорія Павловича. Його було обрано гласним до губернських земських зборів 81 голосом з 86 присутніх.²³ Та найбільше задоволення отримував він як земиць від улаштування установ народної освіти. Тут Григорій Павлович не шкодував ні власних коштів, ні власного часу. За його наполяганням земства постійно збільшували бюджет на освіту. Він особисто привертав сільські громади і багатих землевласників на пожертвування у цю галузь, пропонуючи їм почесне звання "попечителів". На земських зборах Прилуцького повіту він вніс проект "гігієнічних правил для побудови приміщень під початкові училища" та питання про збільшення заробітку вчителям. Як підкреслювали сучасники, "шкільні будівлі, що ледь животіли в непридатних для навчання хатках, тепер перетворювалися у просторі, із зручним гарнітуром приміщення, яких не можна було зустріти в жодному з інших повітів губернії".²⁴

Відомо, що в 1874-1882 роках Г. Галаган був головою училищної ради Прилуцького повіту і віддав немало сил і коштів на розвиток освіти. З його ініціативи 24 вересня 1874 року в Прилуках було відкрито 4-класну прогімназію, в 1878 році до неї додалося ще 2 класи, у 1886 році це вже була повна гімназія, в якій навчалися хлопчики. Трохи згодом за допомогою Григорія Павловича місцеві земці змогли відкрити і гімназію для дівчаток.²⁵

У 1876 році Г. Галаган передав свою садибу в с. Дігтярях з будинком і флігелями на 60 кімнат та 17 десятин землі на влаштування ремісничого училища.²⁶ Висловлюючи вдячність, селяни та козаки Сокиринців писали теплі слова подяки Г. Галагану за те, що "Ви надали можливість розвиватися нашому юнацтву і на пожертвуванні Вами кошти в теперішній час у влаштованому сільському училищі навчається майже 90 осіб".²⁷ Григорія Павловича було обрано почесним громадянином Прилук, а також почесним

попечителем Дігтярівського ремісничого училища та Гнилицького, Дігтярівського, Ічнянського, Лебединського, Макивського, Мостицького, Озерянського, Сокиринського, Радківського народних училищ.²⁸

Найвідомішою справою Григорія Павловича та його дружини Катерини Василівни Кочубей було відкриття приватного учбового закладу Колегії Павла Галагана в Києві, названої так в пам'ять передчасно померлого сина. Мотиви створення цього навчального закладу розкриваються в листі Г. Галагана до М. В. Юзефовича від 15 липня 1869 року: "Мене спіткало горе, найбільш жорстоке, яке може бути на землі. Я втратив єдиного сина, заради якого жив. Не діставши 16 років, він був здатний до сприйняття серйозних думок. У нього сформувалось стійке презирство до розкоші та пустоти життя. Він в душі своїй не вбачав іншої різниці в людях, окрім ступеня їх людської гідності. Мій син готувався до вступу в 6 клас 2-ї Київської гімназії. Смерть обірвала його життя перед самим іспитом. В горі, що спіткало мене, не вбачаю іншого рятунку, як виконати те, що вважаю своїм обов'язком... Мій син зупинився на шляху до знань. Я пропоную створити загальноосвітній навчальний заклад для молоді, якій не вистачає коштів для завершення курсу наук".²⁹

20 червня 1870 року Міністерство народної освіти дало дозвіл на заснування Колегії Павла Галагана. Науковий нагляд за нею здійснювався Університетом Св. Володимира, учбовою, виховною та господарчою частинами відала особлива рада, до складу якої входили директор Колегії, по одному професору від кожного факультету Університету, викладачі та вихователі. Колегія була престижним приватним навчальним закладом, який називали "школою академіків" і якому дійсно було чим пишатися. Із 158 випускників, які закінчили навчання в Колегії до 1888 року, 156 - продовжували свою освіту в університетах, 1 - в духовній академії.³⁰

1 січня 1882 року Г. П. Галагана було призначено членом Державної ради, де він працював у Департаменті законів, залишаючись попечителем Колегії Павла Галагана. З часом він стає головою Народи з питань переселення, а з січня 1883 року - членом Комісії по підготовці проекту місцевого управління.³¹

Як бачимо, сімейне горе не зламало Григорія Павловича, а навпаки, підсилило у нього бажання служити суспільству і своєму народові. Сумлінною працею, щирими пожертвуваннями, безкорисливою допомогою тим, хто цього потребував, він ніби поспішав створити гідний пам'ятник своєму синові, своїй родині, всьому потомству Галаганів.

Помер Григорій Павлович 25 вересня 1888 року і був похований поряд зі своїм сином Павлом у родовому маєтку в Сокиринцях.

Велика і багата епістолярна спадщина Г. П. Галагана. З огляду на листування та його оцінки сучасниками, можна стверджувати, що Григорій Павлович був людиною широю, охоче спілкувався з усіма, хто мав у цьому потребу: чи то селянин його маєтку, чи видатна світська особа. Він радо приймав гостей і сам часто бував запрошений на гостину, до його думок прислухалися і з його зауваженнями рахувалися. Навіть, якби він залишив після себе тільки Колегію Павла Галагана у Києві, то мав би право на вдячне визнання нащадків. Але окрім Колегії, існували й ощадно-позичкове товариство, ряд шкіл і храмів у Прилуцькому повіті, які опирались на його підтримку і допомогу. Існувала "Київська старина", яка, дякуючи йому, не загинула в умовах жорстокої фінансової кризи (про що свідчить листування редактора журналу В. Ф. Лебединцева з Г. П. Галаганом), на нього як мецената чекали збірки невиданих пісень і наукових праць прогресивних громадських діячів та вчених.

Навіть в умовах загального панування російської культури діяльність Г. П. Галагана мала виразно український характер, чим і вирізняла його поміж інших громадських діячів. Постійні зв'язки з М. Гоголем, Т. Шевченком, М. Максимовичем, П. Кулішем, О. Марковичем, О. Бодянським, А. Метлинським, слов'янофілами І. Аксаковим та Ю. Самарінім поживляли його інтерес до народної словесності та етнографії, перетворювали Сокиринський родовий маєток в осередок культурного руху Лівобережжя.

Ознайомившись з життям та діяльністю Г. П. Галагана, можна без сумніву стверджувати, що його постать як мецената, державного, громадського і кооперативного діяча займає почесне місце в історії українського народу і заслуговує на глибоку повагу нащадків. Джерела, велика монографічна література, народна пам'ять навіки збережуть добрі діяння Г. П. Галагана, його ідею самопожертви рідному краю і його співвітчизникам, в ім'я розвитку економіки, науки, культури та загального добробуту людей.

Джерела та література:

1. Матеріали біографії Г. Галагана // Киевская старина. - 1898. - Сентябрь. - С. 207. 25-летие Коллегии П. Галагана в Киеве (1 октября 1871 - 1 окт. 1896 / - К., 1896. - С. 18.
2. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. - К., 1919, - С. 28.
3. Там само. - С. 29.
4. Там само. - С. 31.
5. Там само. - С. 29.
6. Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (далі - ІР ЦНБ). - Ф. 2. - Оп. 267. - С. 87.
7. Там само. - Ф. 179. - Оп. 129. - С. 30.
8. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. - С. 30.
9. Труды Черниговской губернской архивной комиссии. - Вып. IX (под ред. Модзалевского). - Чернигов, 1912. - С. 39.
10. ІР ЦНБ. - Ф. 2. - Оп. 267. - С. 81.
11. Там само. - Ф. 179. - Оп. 130. - С. 41.
12. Там само. - Оп. 129. - С. 56.
13. Труды Черниговской губернской архивной комиссии. - Вып. IX. - С. 115.
14. Там само. - С. 203.
15. Там само. - С. 205.
16. Там само. - С. 206.
17. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. - С. 29.
18. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі - ЦДІА у м. Києві). - Ф. 1475. - Оп. 1. - Од. збер. 1760. - Арк. 27.
19. Мищенко Ф. Г. П. Галаган // Киевская старина. - 1888. - Декабрь. - С. 18.
20. ЦДІА у м. Києві. - Ф. 1475. - Оп. 1. - Од. збер. 168. - Арк. 3.
21. Там само. - Од. збер. 1760. - Арк. 28.
22. Там само. - Од. збер. 6679. - Арк. 2.
23. Степович А. О. З перших років "земских собраний" на Лівобережжі // Записки УАН. - 1927. - Кн. 13-14. - С. 186.
24. Мищенко Ф. Г. П. Галаган // Киевская старина. 1888. - Декабрь. - С. 15.
25. ІР ЦНБ. - Ф. 2. - Оп. 2. - С. 62.
26. Мищенко Ф. Г. П. Галаган // Киевская старина. - 1888. - Декабрь. - С. 14.
27. ЦДІА у м. Києві. - Ф. 1475. - Оп. 1. Од. збер. 232. - Арк. 1.
28. ІР ЦНБ. - Ф. 1. - Оп. 68. - С. 54.
29. 25-летие Коллегии П. Галагана в Киеве / 1 окт. 1871 - 1 окт. 1896 / - К., 1896. - С. 34-36.
30. Н. Бондар, Н. Михайловіна. "Школа академіків" // Наука і суспільство. - 1993. - № 1. - С. 8.
31. ІР ЦНБ. - Ф. 2. - Оп. 267. - С. 69.